SÁNDOR IVÁN

A történelem eszközei és az „ügy" metamorfózisa

Németh László — az őt foglalkoztató problémák tömegéből különböző pályaszakaszain előhúzott — kérdéseit-feleleteit hiábavaló úgy vizsgálni, hogy elszakítjuk többi kérdéseitől és feleleteitől. Úgy sem érdemes vizsgálni, hogy megfeledkezünk felhívásáról: amikor „egy korszak szuggesztiója elgyöngül az egész kultúrvilág fölött", szakítani kell a korábbi rákérdezésekkel.

Régen foglalkoztat — összefüggésben egész életművével — három évtizede írt műhelytanulmánya, *A történelem eszközei.* A Cromwell-sorson, a Gandhi-sorson töprengve mondja: „két remekül megvetett kelepce, amely egy elgondolkoztató alternatívát rajzol a politizáló szentség elé: vagy az ügyet őrzöd és te romlasz meg benne, vagy magadat őrzöd, s az ügy romlik meg körülötted"; különösképpen foglalkoztat az a kérdése, amelyet így hagy lebegve: nincs lezárva a kísérlet, vajon lehet-e „nem történelmi eszközökkel" történelmet csinálni?

Ha megpróbálunk ezeknek a kérdéseknek a nyomvonalában elindulni, elsőül egy újabb kérdést kell feltenni: vajon azt a (jól ismert) históriai jelenlétet, amelyben folyamatosan kelepcés helyzetekbe kerülnek a szereplők, miképpen lehet úgy szemügyre venni, hogy az, aki az indítékokról és a következményekről gondolkozik, önmagát is ne zárná be a kelepcés történet résztvevői közé?

Szokás arra hivatkozni, hogy csakis a szókratészi távolságtartás segít. De merre kell lépni akkor, ha a szókratészi út egyformán járhatatlan alternatívák megvilágításához vezet el? Aki a magyar történelem helyzetsorozatának résztvevője, nem először találja magát valami ismerősnek a mélyén. A történelem eszközeiről szólva Németh László is olyan csapdahelyzetben érezte magát, amelyet éppen megvilágítani próbált. Mondhatjuk, hogy miközben szókratészi pillantással föltárt valamit, ugyanakkor sorsszerűen át is élt valamit, s a mi dolgunk megvizsgálni — mint személyes és közös helyzetet —, hogy *miért* történt ez így. Vajon egy (vissza-visszatérő) nemzeti-történelmi szituáció jellegzetességéről van szó?; talán egy hosszabb távú civilizációs szakasz karakterjegyéről?; netán az individuális hajlam, az írói én kivetüléséről?; mindháromról? Egyáltalán: mi a viszonya ennek a dilemmának egy még tágabb metafizikai helyzethez, amelyben a lét folyamatos ütközései megtörténnek?

Miközben ilyen kérdéseket teszünk föl, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az elmúlt fél évszázad európai teljesítményeiben igencsak hátrasorolódtak a história menetéről, egyén és történelem, történelem és filozófia kapcsolatáról szóló fejtegetések. Mintha minden változat eljátszotta volna a szerepét. Mégis újra meg újra megkísért „valami", mint repríz, mi pedig keressük azt, ami az előadásban más korszakok és más felismerések időintervallumában új élményekre, új megismerésre hív.

A Cromwell-, a Gandhi-kelepcehelyzetben Németh László *üdv* és *ügy* összefüggéseiben — ellentétében etika és praxis, személyiség és cselekvés kapcsolatán töpreng. Mindenekelőtt tehát magának a *cselekvésnek* a fogalmát-természetét érdemes vizsgálni. Két vonatkozásban: a szellem és cselekvés viszonyában; a cselekvés és történés viszonyában. Az előbbi már éppen elég figyelmet kapott a magyar szellemi életben is; azt már talán nem kell újabb argumentáció tárgyává tenni, hogy a „gondolkodás éppen olyan aktív, mint a cselekvés, hogy nem másolata, nem is gyűjtőtartálya egy ily módon ismertnek mondott valóságnak, hogy munkáját problémák felvetésében és megoldásában fejti ki..." (Croce).

Kevesebb figyelmet kapott a cselekvés és történés viszonya, mindaz, amit még a századelő filozófiai eredményei a gondolkozás évezredes teljesítményeiből úgy szűrtek le, hogy: a cselekvés mindig az *egyest* jelenti, míg a történés az *egészt.* Látható, hogy a Cromwell-szituációban is, a Gandhi-szituációban is a kérdésfeltevés (bár a történésre, az egészre gyakorolt hatásában, ám) koncentráltan az egyesre, a cselekvésre vonatkozik.

De a cselekvést és a történést összekapcsolja valami: a hatalom. Erről szólva Némethnél is fölmerül a politikai és szellemi hatalom megkülönböztetése. A megkülönböztetés *módozatai* nála váltakozóak voltak. 1935-ben éles különbséget tesz — az ő szóhasználatával — a *temporális* és a *spirituális* hatalom között: „A magyar író feladata ma: a világi hatalom példátlan torlódásában vele szemben is helytálló szellemit teremteni. Ha a kétféle hatalom, temporális és spirituális közül az egyiknek meg kell alázkodnia a másik előtt, ne az alázkodjék meg, amelyik az Istenhez közelebb esik..." (Író és hatalom.) Három évtizeddel később, a Cromwell-dráma tervét forgatva, a Gandhi-drámára készülve a politikai hatalom bűvkörébe kerülő személyiség esélyei—kudarcai, az *„ügyőrzés"* és *személyiségvesztés,* illetőleg a *személyiségőrzés* és *„ügy"-elbukás* alternatívái foglalkoztatták.

Ehhez a töprengéssorozathoz — az író-gondolkodó mellett a „politizáló szentség" előtérbe kerüléséhez — hozzátartozik, hogy Németh sorsának-pályájának három évtized alatt volt egy közbeeső szintje. Az általa spirituálisnak, illetve (a hosszú távú, a szellemivel szemben gyorsan múlóan időlegesnek) temporálisnak tekintett között hosszú ideig jelen volt a *mozgalomhoz* kapcsolódó inspirációsorozat, vezérgondolat, a praxishoz tapadó eszmetan. Ennek következménye, hogy a Cromwell-dilemmában, a Gandhi-dilemmában is sokkal inkább a hatalomszerző cselekvés, illetve a mozgalomszervező eszmetan kap szerepet, semmint a szellemi (spirituális) hatalom. Ezért valójában a Cromwell-életút és a Gandhi-életút korántsem áll egymástól olyannyira távol. Egy olyan felfogás mellett, amely szerint Cromwell végső önszembenézésében arra jutott, hogy odadobta személyes üdvét, egy, a személyesen túlmutató tett győzelméért („megromlott" a Történelemben), illetve Gandhi végső önszembenézésében arra jutott, hogy megőrizte személyes üdvét, miközben a személyesen túlmutatóban vereséget szenvedett (az „ügy" romlott meg), helye lehet egy olyan felfogásnak is, amely szerint: a) a történelmi hatás szempontjából Cromwell *is,* Gandhi *is* vereséget szenvedett *rövid távon;* a történelmi hatás szempontjából Cromwell *is,* Gandhi *is* alapzatteremtő *hosszú távon;* b) a végső etikai egyensúly szempontjából Cromwell — meditálva halála előtt, s rádöbbenve az életénél valami nagyobbnak, az üdvének elvesztésére — *kételkedett* vállalkozásában; a végső belső etikai egyensúly szempontjából Gandhi — rádöbbenve, hogy az önmegőrzéssel valami nagyobbat, az ügyet veszítette el — (ugyancsak) *kételkedett* vállalkozásában.

Tudjuk, hogy Cromwell halála után ott zúgott a fordulat, amely ugyan lerombolta, amit ő teremtett, ám műve, a Stuart-közjáték ellenére is alapzata, formálója maradt nem csak Anglia, de az egész újkor történetének; tudjuk, hogy Gandhi halála után kitört ugyan a vérengzés, a hindu—mohamedán testvérharc; ám ha ma a harmadik világban körülnézünk, látjuk, hogy India a legtöbb harmadik világbeli nagy államnál kiegyensúlyozottabb résztvevője az ezredforduló korszakváltásának.

Németh erről ezt mondja: „A kisemberek műhelyeiben a species cromwelliana készíti elő az ipari forradalmat, s az Óceán túlsó partján ők teremtik meg Washington köztársaságát. Ha van alak, akit annak... az emberségnek a prototípusává tehetünk meg, mely a halálát követő harmadfél században a világtörténet alakítója lett, hát Cromwell az." Ugyanerről: Gandhi „önmagában az új világcivilizáció olyanfajta jelképes alakját akarta kiformálni, amilyenné Cromwell vált az atlanti civilizációra nézve... nem volt Európa ellensége, s annak a nacionalista indulatnak, amely ma a színes népek egy részében forr, nem volt helye szabadságeszményében... vonzó keleti modernsége sohasem fejlődhetett volna ki angol iskolázottsága nélkül..." Vagyis: pontosan látja, hogy a „species cromwelliana" elvégezte művét, s azok az intézményrendszerek, a szabadságjogok, amelyek a cromwelli fordulat

nyomán a modernitás európai intézményi-jogi államszerkezetét megalapozták, angol közvetítéssel csírákban, félformákban Indiában is megjelentek. Nélkülük Gandhi mozgalmát már az első menetelések idején vérbefojtották volna.

A Cromwell-kelepce egy praemodern szituációból, a modernitásra való áttérés közben alakul ki; miként a Gandhi-kelepce is — ugyan a modernitás néhány mozzanatának (szabadságjogok, intézmények) csírájával tehát, ám valójában — egy modernitás előtti helyzetnek a modern államkeretekbe való átfordítása közben jelenik meg. A dilemma felismerése, máig tartó tágabb hatása együtt mutatja, hogy — sokszor elemzett államszerkezeti-társadalmi-történeti okokból — *ezek a kelepcék-alternatívák a modernitásban lényegében nem léteznek.* Mondhatjuk ezt úgy is: amíg az idevágó kelepcék-alternatívák *lényegében* léteznek, addig — sokszor elemzett államszerkezeti-társadalmi-történeti okokból — egy, a *modernitást átfogóan meg nem valósító korszakjegyek a jellemzőek.*

Németh László ennek a hosszan elnyúló korszaknak egyik legsúlyosabb kifejezője, útkeresője, kárvallottja, szellemi formálója.

Tudjuk, fiatalos „görög-korszakának" egyik hozamaként próbált szókratészi távolságtartással körülnézni; tudjuk, művei részei lettek a szellemi mozgalmaknak-küzdelmeknek, és a másféle alul- és közelnézetekre is inspirálták őt; tudjuk, hogy a kétféle nézőszög összefonódott életében-műveiben. Ennek a kettősségnek két rétegét éppen *A történelem eszközei*ben írja le. A személyest az esztétikaiban megformáló szint: „minthogy a lélek élő történelem... természetes, hogy a szerző magában is fölleli a hőseiben megtestesülő ellentmondást, s a mű elektrolízisével a két drámában a maga két elemét, gyökét igyekszik leválasztani". A személyest az esztétikaira rátelepítő szint: „Bennem, persze, a két elem a magára hagyatkozott puritán komorság, s a társulékony jóra hivatkozó emberszeretet elkeverten többnyire egymást rontotta, s viszonylag tisztán csak egy-két korszakomban, az egyik a *Gyász* írása táján, a másik a vásárhelyi tanárságom alatt bontakozott ki; a két összekapcsolt dráma azonban most jó alkalom, hogy egymás mellett, elválasztva állítsam elő."

A „politizáló szentség" és a spirituális hatalommal rendelkező író találkoztatásának, „elvegyítésének" vágyáról is szólnak ezek a vallomások. Az esztétikai minőségben való *önkifejezés* és az esztétikai megformálásra rátelepedő *önkibeszélés* dinamikája mindig egyik *poétikai eleme* volt Németh drámáinak. Amit a műhelytanulmány Cromwelljéről rögzít, „eszmei megszállottság" és „gyakorlati érzék", „mintha két agytekéje két különböző ember agyvelejéből származna. Az egyik az üdvösségért küzdő szenté, aki csak akkor vállalja az ész húzásait, ha azt Isten parancsának érzi, a másik a bajvívóé, aki belelát ellenfelei ... szándékába, az államügyek szövevényébe...", nos, mindezek az ő alapvető kérdései is, amelyeket életén és művén végigfutó alapdallamként a „Roland-komplexum" kivallásával szólaltatott meg. Ezzel függ össze az is, amiről itt a Cromwell-sorsban, a Gandhi-sorsban elmerülve azt mondja, hogy ő sohasem a shakespeare-i hősöket szerette, akik nagy szenvedéllyel tipornak bele a világrendbe, hanem inkább az igazságszeretet, a kötelességtudás megszállottjait, akiknek a megszállottságába az éberségét vesztő elme pórusain szivárog be a hiba, amely mély megdöbbenésükre „a pszichológia s erkölcs Oidipuszaivá teszi őket".

Ezek az erény lendületeiben tragikussá váló alakok a kedves társai, őket kíséri, velük vall önmagáról, beléjük plántálja lelkének „két gyökét". A két elem a „leválasztása" közben sodródik bele abba a *kettősségbe,* melyet az írónak a történéssel (egésszel) foglalkozó *szellemi hatalma,* és az írónak — mint „politikai szentségnek" — a cselekvésben (az egyesben) megnyilvánuló *mozgalmi részvétele* jelent.

A történelem eszközei előtt három évtizeddel írt *Új politiká*ban ezt mondja: az író, a tökéletesség szerelmese, természeténél fogva rossz politikus, mert a történelem durva eszközöket használ, a politika sohasem az egésszel foglalkozik, csak a részletekkel. Mennyire rímel mindez arra, amit néhány évvel később majd Komlós Aladár mond róla: „Akinek pedig a maga lelke, tisztasága a legfontosabb a világon, nem alkalmas semmiféle

dolog gyámjául... egy ember vagy üdvözül, vagy boldogul", Németh pedig — teszi hozzá elismeréssel — „képtelen egy fillért is engedni lelke tisztaságából". Ugyanerről írja Németh 1958-ban, hogy a politikus, s az író politizálása között az a különbség, hogy a politikus a meglevő erőkkel gazdálkodik, míg az író az egész történelmi helyzetet méri fel. Van ennek a dilemmának egy megrendítően önvallomásos villanása abból a pillanatából, amikor a negyvenes évek elején a leginkább rövidítette le eszmetana és a politikai mozgalom közötti távolságot, a Gulyás Pál-levelezésből: „Volt fájdalmam: — a szégyen, hogy olyan szerepekbe szakosodtam, melyekben mások, nagyobbak észrevették kicsinységemet."

S bár látjuk, hogy a Cromwell-dráma, a Gandhi-dráma ikerteljesítményében, mint az életét és a kérdéskört meghatározó metaforában mindezt még egyszer végigélte és végiggondolta, ám tudjuk, hogy a Németh-életmű mint hagyomány és érték, ezeken a kelepcéken messze túlmutató spirituális hatalmával maradt oly friss. A politikát közvetlenül érintő érvényes gondolatai és művei is abban a kontextusban értékelhetők, amelyben tovább, és magasabbra tekintett.

Miközben erről írok, nem tudok szabadulni attól, hogy valójában az történik meg, ami minden mű komolyságának egyik ismertetőjegye: valami arra inspirál, hogy szemügyre vegyük önmagunk és egy probléma viszonyát, és a kettő szembesítéséből tovább formáljuk azt, amit írói énnek is nevezhetünk. Ez a folyamat volt az alapja annak, hogy Németh annyiszor — a műhelytanulmányában pedig ilyen sűrítetten — *ezt* a dilemmát húzta elő; semmit nem érthetünk meg meditációiból, ha azokat nem saját alkata továbbformálásaként is nézzük. Amit minden író, mint a másiktól különböző lény, másképpen végez el, azt ő: *így*. Két kérdés, habár összesodort: *a probléma maga,* és az *írónak a problémához való viszonya.* Engem a kettő Németh esetében mindig *együtt* érdekelt. Ezért a magam alkatának megmunkálására való törekvés közben úgy látom, hogy a probléma is, és a problémához való írói viszony is *új* kontextusba kerül.

Amit ma látunk — az írói tanácstalanságok, devalválódások, önfelmentések, felőrlődések, illetőleg a kemény rávilágítások, kíméletlen önfeltárások, a csődök elkerülésére való olyan törekvések, amelyek felemelő inspirációkkal, öncsődeljárások őszinte elindításával kezdődnek, továbbá az, ahogy mindez a gőg, a perverz rejtőzködés, az önsajnálat, a demagógia álarca, a nyers hisztérizálódásban megjelenő anyagi érdek előtérbe helyezésének, vagy éppen az erkölcsöt őrző munkavégzésnek a sűrített változataiban végbemegy — nos, mindez *az író viszonya a problémához.* Ezek az írói magatartási-önformálási-deformálási módozatok nem kötelezően átlátandóak — ha csak nem a szociálpszichológus számára —; viszont *átlátható maga a probléma.* A probléma annyiban egyszerű is, amennyire a vízen járás, ha valaki ebben „járatos". A probléma az, amiről a praemodernitás és modernitás különbözősége, sajátos egymásba fonódása kapcsán beszéltünk. Ezzel a sokértelmű egyszerűséggel nincs ellentétben az, hogy maga a dilemma milyen új tartalmakat, jellegzetességeket szív fel a ma korszakváltásában.

Mit látunk? Megindult a modern államszerkezet intézményrendszerének kiépülése. Ez elszívja a teret a *modernitás előtti* szellemi-értelmiségi-írói szerepvállalások dilemmáinak nagy része elől, mert „saját hatáskörébe" helyezi azokat át. De azt is látjuk, hogy közben az *ügyképviselet* és *hatalomképviselet* összemosódik. Az „ügy" metamorfózison megy át, amint vállalói belépnek a hatalomba. A korábbi társadalmi-szociális-erkölcsi progresszivitások, mint a hatalom (kinyilvánított, ám nem egy vonalon csak kisajátított) ügyvédelmeként lépnek elő. Ebben a színeváltozásban ma még nem eldöntött, hogy az ügyvállalás, a modernitás jegyeinek biztosítása, vagy az ügyvédelem eufóriájába bezáruló hatalomkoncentráció felé halad. Ilyen alternatívák között élünk, és nincs „végigjátszatva", hogy a praemodernitás és modernitás határán kitartó folyamatosságban bukdácsoló nemzet (más kelet-közép-európai nemzetekkel együtt) át tud-e lépni a sok más változással együtt teljes civilizációs váltásként összegeződő korszakfordulóban a modern államszerkezetbe, vagy a fél-, a vegyes változatok *újabb formái* között marad továbbra is *innen* a választóvonalon.

Németh László a váltás *előtti* változat korszakos megtestesítője és ábrázolója. Műveivel abba a viaszba ütött pecsétet, amiről itt mindvégig a félmodernitás változataként beszéltünk, holott: az életünk. Felismerései közül a legtöbb ma is időszerű, nélkülük nem gondolkozhatnánk egy más korszak dilemmáin, hiszen tudjuk, hogy egy kérdésre való feleletadás vagy a hitelesen nyitott továbbhagyományozás nélkül nemhogy megválaszolni, de megtalálni sem lehet a további kérdéseket.

És az új problémákhoz való viszonyunk különbözőségei? Ezek a másféle alkatok másféle megmunkálással születő műveinek különbözőségei; azoknál, akiknek műhelyében egyáltalán születnek művek.

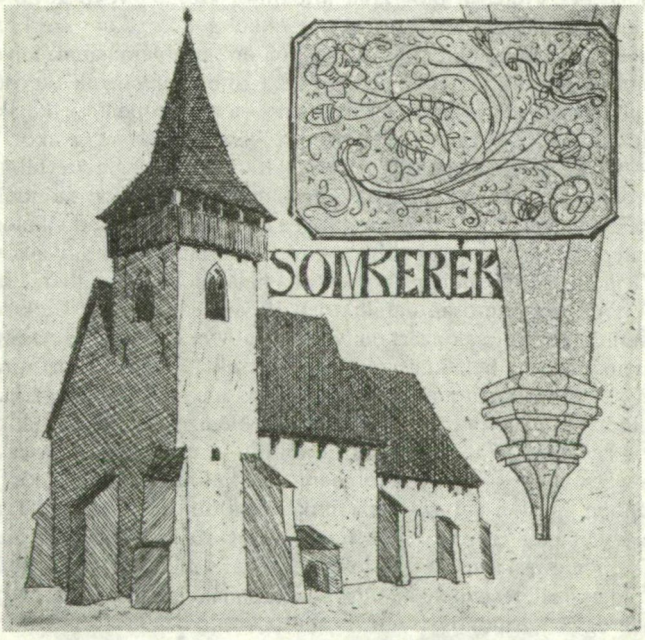

CSEH GUSZTÁV RÉZKARCA